

Vajdovich Györgyi – Varga Balázs

Bevezető a „A magyar film társadalomtörténete 1.” összeállításához¹

A *Metropolis* legelső, több mint húsz évvel ezelőtt megjelent lapszáma a filmtörténet elméletével foglalkozott. A filmtörténetírás különböző problémái egyfelől, a magyar filmtörténet különböző korszakai másfelől folyóiratunknak mindig is kiemelten fontosak voltak. Mostani lapszámunk a magyar filmtörténetnek nem egy kitüntetett korszakával vagy évtizedével, hanem a teljes magyar hangosfilmtörténettel foglalkozik – egy kitüntetett perspektívából, ez pedig a társadalomtörténet.

A társadalomtörténet, a filmek mögött ott álló, a filmeket alakító, azonban megjelenő, és a filmek által is alakuló, a határosszefüggések bonyolult hálózatában olyannyira fontos társadalmi kontextus a filmtörténetírás különböző irányzataiban és korszakaiban szinte mindig jelen van, de eltérő módon és hangsúlyokkal. A hagyományos filmtörténetírás két fő iránya a filmforma változásainak leírása, illetve a filmnek mint a társadalmi jelenségek és a változások megjelenítésének a leírása volt. Az első általában erős esztétikai kánonra épített, és privilegizált bizonyos filmeket (gyakran hangsúlyozva, hogy ezek a kivételes filmek meghaladják saját korukat, túllépnek a történeti kontextuson). Itt fő vitakérdésként az merült fel, hogy mennyiben reprezentatívak a remekművek a filmkultúra egésze szempontjából,

és hol a helyük a populáris filmkultúra alkotásainak. A másik, a társadalomképet vizsgáló iránnyal kapcsolatos hagyományos kritika pedig az volt, hogy túlságosan leegyszerűsítő a társadalmi jelenségek „visszaolvasása” a filmekben. Erre született egyfajta kritikai revízióként és válaszként a kritikai kultúrakutatás által meghatározott reprezentáció politikája. Mindezekben túl persze a filmtörténetírás minden korszakában születtek klasszikus gyártási és intézménytörténeti elemzések is, amelyek erősségét az empirikus vizsgálatok jelentették. Ezekből azonban gyakran a filmelemzés (interpretáció) hiányzott. Az erős leegyszerűsítéssel a textus/kontextus, teória/empíria, esztétikai interpretáció/történeti magyarázat sarokpontjaira kifeszített vitáknak², a filmtudomány klasszikus, nagy szakadásának egyik látványos színtere a két, egyaránt ikonikus folyóirat, a *Screen* és a *Historical Journal of Film, Radio and Television* rivalizálása volt. Az 1980-as évek közepétől kezdve azonban a „nagy elméleteken” való túllépés, illetve a filmtörténetírás módszertani fordulata vagy revíziója (1985-ben jelent meg két kulcsmű, Allen és Gomery *Film History: Theory and Practice* című kötete, illetve a Bordwell–Staiger–Thompson szerzőhármas monumentális munkája a klasszikus hollywoodi filmről)³ egyre nagyobb lépésekkel oldotta a szembenállást.

¹ Jelen lapszámunk szövegei az NKFI „A magyar film társadalomtörténete” című, 116708 számú projektjének keretében készültek.

² Ez a probléma természetesen nem a filmtudomány sajátossága. A textus-kontextus vita „kontextusaként” talán elég megemlíteni Lawrence Grossberg sokat idézet tézisét: „a kritikai kultúrakutatás számára a kontextus minden, és minden kontextuális.” Illetve, még távolabbról, Bruno Latour három tömör mondatát: „Csak a rossz leírásokat kell magyarázni.” „A kontextus rendszerint bűdös. Egyszerűen annak egy módja, hogy leállj a leírással, amikor túl fáradt vagy lusta vagy, hogy folytasd.” Grossberg, Lawrence: *Cultural Studies: What's in a Name?* In: Grossberg: *Bringing it All Back Home: Essays on Cultural Studies*. Durham–London: Duke University Press, 1997. p. 255. Latour, Bruno: On using ANT for studying information systems: a (somewhat) Socratic dialogue. In: Avgerou, Chri-santhi – Ciborra, Claudio – Land, Frank (eds.): *The Social Study of Information and Communication Technology. Innovation, Actors, and Contexts*. Oxford: Oxford University Press, 2004. p. 67, 68.

³ Allen, Robert C. – Gomery, Douglas: *Film History: Theory and Practice*. New York: Knopf, 1985. Bordwell, David – Staiger,

A magyar filmtörténetírás korábban megjelent művei jórészt egyik vagy másik irányzatot követték és ritkán törekedtek a kétféle törekvés egyidejű érvényesítésére. Összeállításunk a magyar filmtörténet társadalomtörténeti értelmezési lehetőségeit egy jelenleg is zajló csoportos kutatás bemutatásával kívánja példázni. Ebben a kutatásban lapunk szerkesztői és szerkesztőbizottsági tagjai közül többen is részt vesznek. A kutatás, amely az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filmtudomány tanszékén immár negyedik éve folyik, *A magyar film társadalomtörténete* címet viseli, és célja a magyar hangosfilmtörténet eddigiektől eltérő alapokon nyugvó, átfogó feldolgozása. A kutatás kiindulópontjaként megszületett egy adatbázis a vizsgálat tárgyát képező filmekről, mely a filmek egyes gyártási adatai mellett rögzítette olyan jellemzőiket, mint a cselekmény helyszíne, ideje, műfaja, a benne megjelenő konfliktusok jellege, a szereplők élettere, közege, valamint a szereplők számos olyan jellemzőjét, mint nem, kor, foglalkozás, társadalmi vagy vagyoni pozíció, illetve a filmben megjelenő társadalmi vagy vagyoni mobilitás jellegét. A kutatás kiinduló korpuszát az 1931 és 2015 közötti magyar játékfilmek adják (tehát a vizsgálat hatókörébe nem tartoznak bele a dokumentumfilmek, az animációs- és rövidfilmek, illetve a némafilmkorszak – többségükben sajnos elveszett – magyar játékfilmjei, illetve magyar alkotók külföldi produkcióban készült játékfilmjei). Ezek számos különböző irányú, adat alapú elemzésre adnak lehetőséget.

A kutatás módszertanából következik több, a magyar filmtörténetírás hagyományait és trendjeit érintő fontos újdonsága vagy sajátossága. Egyrészt az, hogy ez a több mint nyolcvan évet átfogó és több mint másfél ezer filmből álló korpusz egy bizonyos szempontból teljes (az összes 1931 és 2015 között készült magyar hangos játékfilmet tartalmazza), mennyiségét tekintve pedig gigantikus. Másrészt, hogy ez egy kollektív munka, egy kutatócsoport közös projektje, így az az összes munkafázist a kategóriák meghatározásától, a kódolástól, az adatbeviteltől kezdve az elemzési irányok és fő kérdések meghatározásáig a résztvevők közösen végzik. A kutatás kapcsán a magyar filmtörténetírás szempontjából legalább három újdonságról beszélhetünk. A kutatás célja kiterjedt hosszmetri

elemzés, mely a teljes magyar hangos játékfilmtörténet egyes aspektusait vizsgálja (az önálló kutatáson alapuló, azaz nem szintetizáló magyar filmtörténetek jellemzően egy-egy korszakra koncentráltak). Másik újdonsága az egységes kategóriákon alapuló, adatbázisos feldolgozás (kvantitatív, szociológiai alapú magyar filmes vizsgálatok már évtizedekkel ezelőtt is voltak, de azok érthetően nem építettek, építhettek adatbázisokat). A harmadik pedig a kollektív munka, mivel a végső cél egy egységes alapokon nyugvó közös feldolgozás, nem pedig több szerző által párhuzamosan megírt fejezetek kötetbe szerkesztése. Az adat alapú kutatás, az adatbázisos rögzítés ráadásul olyan értelemben értéksemleges, hogy ugyanakkora terjedelmet és figyelmet kapnak a legismertebb filmek és a kevesek által emlegetett, mindenféle kánonon kívüli alkotások. Populáris film, szerzői film, kanonikus műalkotás és már a saját korában sem sokakat megmozgató játékfilm egyenrangú az adatfeldolgozás menetében. A szelektivitás és az elitizmus ennyiben tehát kikerülhetőnek tűnik – ez az alapkutatás nem kiemelkedő mesterek és mesterművek sorozatára (mesternarratívájára) fókuszál.

A magyar film társadalomtörténete tehát adat alapú kutatás, a magyar hangos játékfilmek kódolásán alapuló adatbázis azonban csak a kutatás egyik pillére. Az adatbázis arra szolgál, hogy a lehető legváltozatosabb lekérdezéseket lehessen elvégezni (pl. a női főhőssel dolgozó magyar játékfilmek száma és számaránya a filmtörténetben – kombinálva egyéb szempontokkal, mint műfaj, konfliktus, társadalmi státusz vagy épp az, hogy az adott film társadalmi felemelkedés vagy lecsúszástörténetet mesél el). Adatsorokat a legkülönbözőbb kombinációkban lehet lekérdezni, de nyilván nem mindegyik adatsor lesz érdekes. Ezért a kutatás egyik célja olyan lekérdezések és kérdéssorok megfogalmazása, melyek valamilyen izgalmas, megválaszolásra, értelmezésre felhívó eredményt mutatnak.

A kutatás következő, alapvető lépése az adatbázis elemzése során megjelenő mintázatok, azaz az adatsorok által felvetett problémák értelmezése és magyarázata. Veszünk egy adatsort egy bizonyos elem vagy több elem kombinációjának időbeli megoszlásáról, és ebből következik a kérdés: mivel magyarázható az időbeli változás? Társadalmi, történelmi vagy politikai okokkal?

Műfaji, esetleg lokális filmes hagyományok hatása mindez? Nemzetközi filmes trendekkel mozognak együtt a mintázatok? Netán más kulturális vagy művészeti területek hatása játszik közre?

Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy a hagyományos film-történetírásban kiemelt figyelemben részesülő faktorok, mint a filmes stílus, a látványosság, a színészválasztás, a sztárrendszer, a közönség- és fesztiválsiker stb. a vizsgálatban milyen szerephez juthatnak. Amikor azonban az időbeli változások feltételezhető magyarázatairól beszélünk, épp ezek, az adatbázisban nem, vagy csak részlegesen kódolt faktorok és jellemzők nyerhetik el a fontosságukat és kaphatnak magyarázó erőt. A Jancsó-stílus vagy Tarr-stílus éppúgy a lokális filmkultúra hagyománya, mint a Koltai Róbert alakította kisember-figurákkal dolgozó filmek sorozata vagy a harmincas évek vigjátéki szériája. A hosszú beállításokra épülő filmes kompozíció nincsen kódolva az adatbázisban – de „kódolva van” a magyar filmtörténetben, vagy ha úgy tetszik, a magyar filmtörténetről alkotott képünkben. Ez az a pont, ahol a magyar filmtörténeti és kritikai szakirodalomban felhalmozódott tudás (értelmezések, stílusiskolák és trendek leírásai) megtalálja a helyét a rendszerben, itt lesz érdekes, hogy egy-egy mintázatot mely filmek alkotnak. Ekkor kapnak különösen fontos szerepet az esettanulmányok és az interpretációk, illetve a magyarázatok.

A jelen számunkban közölt szövegek a kutatómunka során keletkezett esettanulmányok, melyek célja a lehetséges vizsgálati irányok feltérképezése, tesztelése és a megfelelő módszertan kidolgozása. Ilyen értelemben munkanyagok, melyek a munka egy közbülső fázisát tükrözik. Olyan esettanulmányok, melyek még a korpusz egy szűkebb szeletére alkalmazva vetnek fel egyes kérdéseket, melyeket a későbbiekben a kutatócsoport a magyar hangos játékfilmek teljes spektrumára vetítve alkalmazhat hosszútávon. Egyben módszertani kísérletek is arra, hogyan kombinálható egymással az egyes lekérdezéseken alapuló adatbázis-elemzés és a vizsgálat tárgyát képező filmek részletes esetelemzése, illetve lehetséges magyarázatok kidolgozása bizonyos társadalmi, történelmi, gyártástörténeti és egyéb faktorok bevonásával.

A *Metropolis* szándéka publikációival nyomon követni a kutatást és több számon keresztül közölni a vizsgálat során keletkező tanulmányokból. Az első szám négy szöveget tartalmaz, melyből három az 1931 és 1944 közötti magyar

filmgyártás különböző vetületeit tárgyalja. Lakatos Gabriella írása azt vizsgálja, hogyan jelenik meg a társadalmi mobilitás kérdése a kor filmjeiben, a középosztálybeli hősök sikertörténetei mennyire ábrázolják áthághatónak a társadalmi korlátokat és ezek milyen dramaturgiai sémákhoz kapcsolódnak. Vajdovich Györgyi tanulmánya a felső osztálybeli férfi hősök lecsúszásának ábrázolását elemzi abból a szempontból, mennyire mutatnak reális képet, illetve hogyan idealizálják a felsőbb rétegek megjelenítését a kor filmjei a jellegzetes dramaturgiai mintákon, a történetek lezárásán és a vizuális toposzokon keresztül. Mindkét írás azt a kérdést helyezi a középpontba, hogy mennyire volt lehetséges a társadalomkritika megjelenítése az 1931–44 közötti korszakban, és ez milyen elemeken keresztül nyilvánult meg. Pápai Zsolt szövege azt vizsgálja, hogyan hatott a trianoni trauma a korszak filmgyártására, milyen motívumokban, történet-sémákban jelenik meg direkt vagy indirekt módon az egyes művekben. Ezen belül különös hangsúlyt fektet a véletlen és a döntésképtelenség motívumának vizsgálatára, és azt mutatja meg, hogy a társadalmi probléma indirekten hogyan hatott a műfajiságra. Gelencsér Gábor szövege a társadalomtörténeti vizsgálat egy negyedik aspektusát veszi górcső alá, az erkölcsi leépülés motívumát vizsgálja az 1970–1992 között készült magyar játékfilmekben, és azt szemlélteti, hogy az erkölcsi lecsúszás történetei hogyan kapcsolódtak a kor társadalmi viszonyaihoz és problémáihoz.

A négy szöveg négy lehetséges vizsgálati irányt vázol fel, és a szövegek abban is különböznek egymástól, hogy módszertanilag különböző háttérismereteket mozgósítanak a társadalomtörténettől a politikátörténeten át a gyártás- és műfaj-történetig. Reményeink szerint későbbi számainkban további lehetséges kutatási irányokat és témákat tudunk majd bemutatni.